

כוח ההישרדות – התמודדותן של נשים יהודיות בארץ ישראל בימי מלחמת העולם הראשונה

מיכל בן יעקב

מבוא

בסוף אוגוסט 1914, חודש בלבד לאחר פרוץ המלחמה באירופה, דווח בעיתון הארץ-ישראלי **הפועל הצעיר**:

המלחמה הארופית שהמיטה חרבן ושואה על כמה וכמה ארצות הניחה את ידה הקשה גם על א"י והביאה את מצבה הכלכלי לידי הריסה גמורה. נפסקו הקשרים עם העולם החצוני באין מוציא ואין מכניס וא"י המשוללת עדין כל אפשרות של קיום על הפרודוקציה המקומית, נשארה אובדת עצה כלפי המצב.¹

מפרוץ המלחמה בקיץ 1914 עד לאחר שוך הקרבות בסוף 1918 סבלה קשות האוכלוסייה בארץ ישראל – מוסלמים, נוצרים ויהודים, צעירים ומבוגרים, עירוניים וכפריים, גברים, נשים וילדים. עם זאת פגעה המלחמה פגיעה אחרת בכל קבוצה, והיהודים סבלו יותר מאחרים – במישור האישי ובמישור הקהילתי – מבחינה פוליטית, כלכלית וחברתית. גברים יהודים בעלי אזרחות עות'מאנית גויסו לעבודה (עִמְלִיָּה) או לצבא והופלו שם לרעה (או שילמו סכום נכבד בעבור פטור משירות); אחרים גורשו ממקומות מגוריהם בארץ או הוגלו מן הארץ, לבדם או עם בני משפחותיהם. היהודים שנשארו בבתיהם איבדו את מקורות הפרנסה שלהם ואת מעמדם הפוליטי ונלחמו על עצם קיומם בעוני מחריד, ברעב עד מוות ובמחלות ובמגפות שהתפשטו ללא רסן.

1. 'בתוך הארץ', **הפועל הצעיר** ז, 42 (27.8.1914), עמ' 10 (וכך הכתיב במקור). התרשמות דומה נכתבה גם ביומנו של החייל הערבי אַחְסָאן אַלְתוּרְגִ'מָאן, ששירת חודשים לאחר מכן בצבא העות'מאני בירושלים, עיר הולדתו, והוא עדכן והוסיף על הדברים: "יש איום על חיינו מכל עבר. מלחמה אירופאית ומלחמה עות'מאנית, המחירים ממריאים, יש משבר כלכלי והארבה תוקפים [...] מצפון ומדרום. מעל כל זה, עכשיו מתפשטות מחלות ומגיפות בכל האימפריה" (תמארי, תשע"ט, עמ' 93-94 ברישום ל"9 במאי 1915).

בעשורים האחרונים ההיסטוריוגרפיה מרחיבה את היריעה מעבר להיבטים צבאיים ופוליטיים קלסיים של מלחמת העולם הראשונה, הקשורים בעיקר לגברים, ופונה לנושאים חברתיים מגוונים, ובהם התמודדות 'חזית בית' (home front) עם המלחמה הגדולה, ובייחוד התמודדותן של הנשים ומעורבותן במלחמה על מגוון היבטים.² מאורין הילי למשל דנה ב'מלחמה טוטלית', שאין בה גבולות בין חזיתות הבית והקרב, וכל עניין, אפילו פעוט, קשור למלחמה.³ כבר נידונו האפשרויות שנפתחו בפני נשים לובשות מדים בצבא, בשירותי הרפואה, בכוח העבודה ובחיים הציבוריים;⁴ וסוזן גרייזל ובילי מלמן היו מהראשונות שבחנו את השלכות המלחמה על נשים בראייה רחבה חוצה ארצות. גרייזל מדגישה את השינויים במעמדן המגדרי במשפחה ובחברה, בפעילותן הציבורית בארגוני נשים, בפוליטיקה ועוד;⁵ מלמן חושפת את ההצטלבויות וההתנגשויות בין מגדר, מעמד וגזע ואת אופיים המשתנה של המפגשים בעיתות משבר.

הרצאות שהוצגו לאחרונה בכנס שיוחד לבחינת חוויותיהן של נשים במלחמת העולם הראשונה הבליטו את קווי הדמיון שאפיינו נשים במדינות רבות, במצבים מגוונים ובדרכי התמודדותן לאורך שנות המלחמה. נושאים אחדים בלטו ועלו לדיון: הרעב המחריד והמאבק של הנשים להשגת מזון, הגלייתן מבתייהן ופליטות, ניצול מעמדן החברתי, חייהן בחברות שרובן נשים ומשקי בית שנשים עמדו בראשם.⁶ מיקוד המחקר במגדר מרחיב את הדיון על חוויות המלחמה ומעמיק את התובנות על מורכבותן הרבה.

המחקר על המלחמה במרחב הארץ-ישראלי מתמקד ביישוב הציוני ובמאמציהם של מנהיגי היישוב המאורגן למצוא פתרונות למצוקה או ביחס לציונות וליישוב בתקופה זו,⁷

2. לדיון על מהות 'חזית הבית', מושג שהתפתחה במהלך המלחמה, ראו: גרייזל, 1999, עמ' 49-11; וינטר ופרוסט, 2005, עמ' 152-172.

3. הילי, 2004, עמ' 3-10, ובהמשך הספר היא מפרטת ומדגימה את הטענה הזו. רופר, 2009, מנתח את מערכת היחסים בין חיילים בריטיים צעירים לבין משפחותיהם, ובעיקר אימהותיהם, כמשאב בלתי נדלה להשרדותם.

4. לדיון על העצמת נשים יהודיות בארץ במלחמת העולם הראשונה ראו: שילה, 2008, וכן מאמרה בקובץ זה; מלמן, 1998. עם זאת יש להיזהר מפני הפרזה בהשפעות ה'שחרור' של המלחמה הגדולה. הילי, 2004, עמ' 86 והפניות נוספות שם.

5. גרייזל, 1999 (על בריטניה וצרפת); גרייזל, 2002 (בראייה רחבה יותר).

6. "Women and World War I, an International Symposium", the Department of History, the Faculty of Arts, University of Ljubljana & Museo della Grande Guerra/Museo della Moda e delle Arti Applicate, Gorizia, 16-17 November 2017.

7. במהלך השנים התפרסמו מחקרים רבים על יהודי ארץ ישראל בימי מלחמת העולם הראשונה, ואלו אחדים מהם: אליאב, תשנ"א; אילון, תשע"ד; יעקבסון, 2011; קארן, 2017. כמעט בכל שנה מוצאת לאור

וכך גם המצב בחקר נשים בארץ. מלמן למשל בוחנת את התבנית התרבותית של מגדר ואת החוויה החברתית של נשים וגברים בהקשר של האומה ושל הציונות;⁸ מרגלית שילה חשפה את פעילותה של שרה טהון, נציגת הסתדרות הנשים הציוניות בארץ;⁹ אלה אילון, אריקה סמנס ואחרות מוסיפות על פעילות נשים ציוניות בארגון הנשים 'הדסה' למען היישוב.¹⁰ כמעט שנעלם מהמחקר דיון מעמיק על מצב היהודים בקהילות המסורתיות בערי הקודש, קהילות ברוכות נשים, והתמודדותן עם המשברים.

גם בימים כתיקונם התקשו הקהילות לעמוד בקשיים הכלכליים שנערמו בפניהן,¹¹ ובמחקר זה אני טוענת שיותר מכולם סבלו במלחמה הנשים היהודיות שהתגררו במרכזים העירוניים המסורתיים בירושלים, בצפת ובטבריה. הנשים העניות, מרביתן אלמנות ללא משפחה ונשים שבעליהן נעדרו מהבית, נשאו בעול הכבד ביותר ב'חזית בית' ממש ונלחמו יום-יום לשרוד ולקיים את ילדיהן. הנורמות החברתיות התבססו על הבחנות מגדריות ברורות, והדירו את הנשים מהמשאבים הכלכליים של הקהילה, אף כי היו דלים, ומגישה למוקדי הכוח במערכות הארגוניות-קהילתיות.

סדרת חוברות מטעם העמותה למורשת מלחמת העולם הראשונה בארץ ישראל. לקראת ציון מאה שנה למלחמה נערכו כינוסים אקדמיים רבים, התפרסמו מאמרים וספרים, וכתבי עת מובילים בארץ ובעולם אף ייחדו גיליונות לנושאי מלחמת העולם הראשונה בארץ ישראל. לדוגמה: **זמנים** 126 (2014), **קתדרה** 165 (תשע"ח), *The Jerusalem Quarterly* 56–57 (2014). על נשים יהודיות ביישוב הציוני בזמן המלחמה ראו: שילה, 2003; שילה, 2008. מאמרים אחרים דנים בנושאים הקשורים לנשים קשר ישיר אך מופנה בהם זרקור למוקדים אחרים, כגון שנקולבסקי, תשע"ח.

8. מלמן, 1998ב; שנקולבסקי, שם, עמ' 91–95. למקצת הנשים בתחומי הפעילות למיניהם בהחלט הייתה

מגמה חברתית נוסף על תוכניות סיוע ועזרה, והן חלמו על עולם אחר שבו יהיה מעמד שוויוני לנשים.

9. שילה, 2008, עמ' 4–5. שילה, שם, עמ' 5, וכן יעקבסון, 2011, עמ' 69–70, מציינות היעדר תיעוד ומחקר על פעילות הנשים בתחום הפרנסה ובתחומים אחרים.

10. אילון, 2014; סמנס, 2006.

11. המבנה הקהילתי ביישוב המסורתי בארץ ישראל שיקף את הפסיפס העדתי של היישוב: הכוללים היו

למעשה רשתות חברתיות ארגוניות שהתאחדו סביב המוצא העדתי-גאוגרפי של חבריהן. לכל כולל הייתה

מערכת ארגונית משלו המעוגנת בהנהגה משלה ובמוסדות עצמאיים, ואלה היו אמורים להגן על חברי

הכולל, לספק להם שירותי קהילה ולסעוד את עניהם. רשת זו נתמכה במערכת כספית שקשרה את

התורמים בקהילות המוצא עם מקבלי ה'חלוקה' היושבים בציון (ברטל, תשנ"ד). אך בימי המלחמה הן

לא יכלו להתמודד עם המצוקות ועם המשברים. ראו למשל את מאמציהם של ראשי העדה הפרסית

בירושלים אצל הכהן, תש"ל, עמ' 141–168.

אומנם המסגרות הקהילתיות היו אמורות לתמוך בכלל חברי הקבוצה, אך למרות הדאגה המוצהרת לאלמנה וליתום הופלו לרעה הנשים בכלל והאלמנות בפרט.¹² אף על פי שנשים היו הרוב המוחלט באוכלוסייה היהודית בקהילות המסורתיות בארץ ישראל,¹³ מעט נחשף על פעילותן, על חוויותיהן ועל התמודדותן במהלך מלחמת העולם הראשונה בארץ ישראל. דוחות של ארגוני סיוע, כתבות בעיתונים וספרי זיכרונות חושפים תיאור כואב וקורע לב על עומק המצוקה של החיים בימי המלחמה ורומזים ל'דרכי הלחימה' של הנשים ב'חזית' זו.

מחקר זה פותח צוהר לחייהן של הנשים האלה. מהתיעוד המקוטע ומרסיסי המידע אנסה לסרטט את תמונת חייהן, ולנתח את אסטרטגיות הקיום שלהן על פי תאוריות של רשתות חברתיות כאמצעי להתמודדות עם העוני, עם הבדידות ועם המצוקה. הדיון עשוי לתרום לא רק להבנת חוויותיהן של הנשים אלא גם להרחיב את המחקר על היישוב היהודי בימי המלחמה ולהוסיף עליו מזווית הראייה של שולי החברה.

'חזית הבית' ביישוב העירוני בימי המלחמה

ה'מלחמה הגדולה' בארץ ישראל מבליטה את ההצטלבות ההרסנית בין אסונות טבע לבין אסונות בידי אדם,¹⁴ ובארץ כמו באירופה ניטשטשה ההבחנה בין החזית לעורף, וגם האוכלוסייה האזרחית חוותה את מהלומות המלחמה בדרכים רבות.¹⁵ אומנם כמעט לא הייתה לחימה ישירה בערי הקודש, אך ירושלים וטבריה שימשו בסיסי העורף למפקדות הצבא של האימפריה העות'מאנית ושל מדינות הציר, של גרמניה ושל אוסטרו-הונגריה וכן של בריטניה לאחר כיבושן, ונתון זה השפיע מאוד על המציאות העירונית המשתנה.

א. רעב

הבעיה החריפה ביותר של האוכלוסייה העירונית הייתה אוכל, או ליתר דיוק המחסור החמור במזון. קווי האספקה מבחוץ נותקו עם הסגר הימי שהטילו הבריטים והצרפתים על ארץ ישראל, ושלטונות הצבא העות'מאני החרימו כמעט את כל המזון המקומי.

12. התופעה לא הייתה חדשה, אך היא התעצמה לקראת סוף המאה ה-19 עם גידול האוכלוסייה בערים וצמצום המשאבים בשנות המלחמה. ראו: בן יעקב, תשע"ג.

13. בן יעקב, 2012, עמ' 37-38 ומקורות שם; בן יעקב, תשע"ג, עמ' 23-24; שמלץ, תשל"ו, עמ' 61-67; שמלץ, תשנ"א, עמ' 40-41.

14. לפיתוח הדיון בנושא ראו: ויכרט, 2013-2014, עמ' 39.

15. על היבט זה של חוויית המלחמה באירופה ראו למשל: גרייזל, 1999, עמ' 11-49, 245; דיון מורחב במאמרים השונים ראו בקובץ שבעריכת מלמן, 1998א; על היהודים בארץ ישראל ראו מלמן, 1998ב, עמ' 130-137.

המצרכים נעלמו כמעט כליל משוקי הערים. כבר בסוף אוגוסט 1914, זמן קצר לאחר פרוץ המלחמה באירופה, דווח בעיתון **הפועל הצעיר**: "בערים החלו להרגיש כבר את מצוקת הרעב. ירושלים, המרובה באוכלוסין בלי פרודוקטיביים והשקועה בעוני ובמחסור גם כשהשנים כתיקונם, מרגישה אותו ביותר, והמשפחות הרעבות ללחם מתרבות בה מיום ליום".¹⁶ מחירי המזון הרקיעו שחקים: בנובמבר 1915, כשנה לאחר כניסתה של טורקיה למלחמה, דיווח ד"ר אוטיס גלייזברוק, הקונסול האמריקני בירושלים, כי במהלך השנה הקודמת עלה מחיר האורז כמעט ב־600 אחוזים, מחיר הסוכר עלה ביותר מ־850 אחוזים, ומחיר תפוחי אדמה עלה כמעט ב־430 אחוזים.¹⁷ אף שגזרות הממשלה והמשבר הכלכלי היו מנת חלקם של כל תושבי הארץ, נפגעו בייחוד היהודים בשל תלותם המוחלטת באספקה החקלאית שהובאה אל העיר.

הפלאחים הערבים ותושבי הכפרים, אף כי היו עניים, היו בעמדה טובה יותר מהיהודים העירוניים ויכלו להשיג אוכל ולנצל את השוק השחור למרות המחסור הכללי, גיוס הגברים לצבא והדרישות לספק לצבא תוצרת חקלאית. מחד גיסא היו אזורי הכפר רחוקים מעיני השלטונות ואכיפת החוק, ולעתים יכלו הכפריים לחמוק מהגיוס, מעבודת הכפייה ומהגזרות למיניהן. מאידך גיסא יכלו תושבי הערים ליהנות מפעילות ועדי סיוע, שהייתה זמינה במידה מוגבלת רק בערים. ליהודים – ובמידה מסוימת גם לנוצרים – היו עוד אפשרויות וגישה לסיוע, אם כי מוגבל, מבני משפחה ומארגוני סעד בחוץ לארץ, בעיקר בארצות הברית.¹⁸

לבסוף נאלצו השלטונות המקומיים להתערב. בירושלים כמו במחוזות אחרים בסוריה הוקם תאגיד תבואה שמטרתו לקנות חיטה, דורה וגרעינים אחרים ממזרח לירדן ולהובילם לערים כדי למכור אותם במחירים קבועים על פי שוברים שחולקו לקהילות למיניהן.¹⁹

16. 'בתוך הארץ', **הפועל הצעיר**, ז, 42 (27.8.1914), עמ' 10.

17. Otis Glazebrook to the State Department, "Increase in Cost of Living Caused by War", November 3rd 1915, Consular correspondence, American Consulate in Jerusalem, Record Group 84, Vol. 72, National Archives and Records Administration, College Park, MD, כפי שצוטט אצל יעקבסון, 2013, עמ' 63, 73, הערה 28.

18. לטענה הפוכה ראו: סייקאלי, 1981, עמ' 403, הטוען כי מצבו של המיעוט היהודי במהלך המלחמה היה מסוכן וקשה פחות ממצבו של הרוב הערבי בארץ בשל חסותן של המעצמות וסיוע שהגיע מבחוץ. לא רק שנתוני האוכלוסייה מפריכים טענה זו אלא גם בדיון במאמרנו נשללת עמדה זו.

19. עיתון **החרות** דיווח כי 25 טונות של תבואה הובא לירושלים בכל יום וחולקו לתושבי ירושלים מטעם העירייה: "חדשות היום, ע"ד הספקת חטה לירושלים יפו והסביבה", **החרות**, כ"ט בתשרי תשע"ז (26.10.1916), עמ' 4; ראו גם: "הוראות ליצירת סנדיקט לקניית ומכירת תבואה", **החרות**, ח' בכסלו תשע"ז (3.12.1916), עמ' 2. לדיון בפעילות ראו: רובנשטיין ושילוני, 2005, כולל דוגמאות של השוברים שחולקו, במיוחד עמ' 3א, 4א,

למרות זאת המשיכו המחירים בשוק להמריא. שוק שחור התפתח, וכן פשטה תופעה של 'היעלמות' תבואה בדרכה אל העיר עקב שחיתות הסוכנים ופקידי השלטונות.²⁰

לא רק בני אדם עשו שמות באספקת המזון לערים בארץ ישראל במהלך המלחמה. מסוף מרץ 1915 למשך כחצי שנה הידרדר המצב עוד כאשר נחילי ארבה נעו בהמוניהם בכל הארץ וכילו כל מה שנותר מגידולי השדה, העצים והצמחייה עד לעלה האחרון.²¹ והשלטונות עמדו אובדי עצות. **בלוח ארץ ישראל** מסר אברהם משה לונץ כי בתי הדין הרבניים בירושלים הכריזו שבד' בניסן תרע"ה "יהי תענית ציבור ושכל היום ירבו בסליחות הושענות תפלות ותחנונים", והמשיך: "הארבה עזב את הארץ אחרי ימים מספר אך הפחד גדל כי במשך הימים המעטים הספיקה הנקבה להטיל ביציה".²² בסוף התאחדו הצבא, השלטונות ותושבי הערים והקימו ועד מרכזי ללחימה בארבה. כל גבר בן 15 עד 60 שנה נדרש לאסוף 20 קילוגרמים של ארבה ושל זחלי הארבה או לשלם קנס. בתוך שלושה ימים נאספו בירושלים בלבד 90,000 קילוגרמים של ארבה, אם כי השחיתות והשוחד היו נפוצים גם במבצע זה, והוא נכשל.²³

בהדרגה נסוג הארבה, אך כמעט לא היה בית ללא מקרה מוות מרעב. רשימות ארוכות מעידות על "חללי רעב במלחמה", וכן ולוחות שעליהם שמות של נשים, גברים וילדים – אלה שמתו ברעב בזמן המלחמה בייסורים ועינויים מעדת המערבים".²⁴

-
20. סטורס, 1937, עמ' 297; הדאוו, 2013, עמ' 24; וסטר, 1950, עמ' 201-202; שילכר, 1992.
21. יש תיעוד רב בן הזמן על מכת הארבה. ראו למשל: אלמליח, תרפ"ח-תרפ"ט, ב, עמ' 139-144; תמארי, תשע"ט, וב"יחוד עמ' 51-52 (הרישום ל'23 באפריל 1915), עמ' 93-94 (הרישום ל'9 במאי 1915); ואף כתבה בעיתון הניו יורקי, "Remarkable Details from American Consul on Palestine Locust Plague", *New York Times*, 21 November 1915, לרס לרסון (Lars Larsson), צלם האמריקן קולוני בירושלים, ועימו ג'ון ווייטינג (John Whiting) צילמו את ההרס, ותצלומים רבים, מלונים תיאורים תנ"כיים של התופעה, פורסמו במאמר ארוך, ראו: לרסון ווייטינג, 1915. לימים הופקדו הצילומים בספריית הקונגרס בווישינגטון, והם פתוחים לצפייה: <https://www.loc.gov/collections/american-colony-in-jerusalem/articles-and-essays/>
22. *the-locust-plague-of-1915-photograph-album*. בשנים האחרונות נחקרות מכת הארבה והשלכותיה, ראו בין היתר: יעקבסון, 2011, עמ' 35-38; פוסטר, 2015; ויכרט, 2013-2014.
23. לונץ, תרנ"ה-תרע"ו, עמ' 247-248.
24. אלמליח, תרפ"ח-תרפ"ט, ב, עמ' 139-144, וכן המקורות שצוינו לעיל.
24. אהע"י, חטיבה ועד העיר, תיק עדת המערבים. לתיאור הרעב והמחסור בחיבורי ילדים ראו: שנקולבסקי, תשע"ח, עמ' 77-81.

ב. התפשטות מחלות ומגפות

הרעב ותנאי התבואה הירודים חשפו את האוכלוסייה למחלות, בייחוד בערים. מגפות של טיפוס, מלריה וקדחת הבהרות באו בעקבות הארבה. מגפות הכולרה באו עם הצבא העות'מאני, החלו בצעדיהם של החיילים בצפון הארץ ונמשכו דרומה לירושלים. שירותי רפואה מעטים נשארו פעילים, אך חסרו בהם תרופות, ציוד רפואי ואף צוות רפואי, מאחר שרוב הרופאים ואנשי הצוות היו נתינים זרים, ולפיכך גורשו בראשית המלחמה. עשרות מתו בכל יום, מאות בכל חודש.²⁵ אנשי חברא קדישא התקשו לעמוד בעומס הקבורה, ורישומיהם לא תמיד כללו את כל הנפטרים או את נסיבות מותם. אותות המוות נשמעו ברחובות עם יללות הילדים יום וליילה ו"משפחות שלמות נכחדו".²⁶

ג. ניתוק ובדידות

המחסור במזון, אסונות הטבע והעוני היו מנת חלקם של כל תושבי הארץ, אך הצירוף של גורמים בין־לאומיים ותנאים קהילתיים מקומיים הבליטו את הניתוק ואת הבדידות של יהודי ארץ ישראל והקשו עליהם במיוחד. יהודי הארץ היו קשורים קשר הדוק עם אחיהם שבחוץ לארץ הן בקשרי משפחה וקהילה הן בתלות כלכלית.²⁷ עם פרוץ המלחמה באירופה ושיתוק שירותי הדואר הבין־לאומי והתחבורה הימית ניתק כמעט מיד כל קשר ישיר בין ארץ ישראל למדינות העולם.²⁸ באוקטובר 1914 נסגרו בתי הדואר של אוסטריה, של גרמניה, של צרפת ושל בריטניה, ורק שירותי הדואר העות'מאניים המשיכו לפעול.

סגירת רוב העיתונים בארץ, הן בעברית הן בערבית, במהלך השנה הראשונה של המלחמה החריפה את תחושות הבדידות. העיתונים העבריים, כגון **האחדות והפועל הצעיר**, נסגרו באשמות של פרסום תעמולה ציונית ומסרים אנטי־עות'מאניים. רק העיתון **חרות**, שזוהה עם הקהילה הספרדית בירושלים, המשיך לפעול עד 1917 ונעשה למקור המידע היחיד על המתרחש בחוץ לארץ. עם זאת הוחלה עליו צנזורה קפדנית של השלטונות, ולכן הוכתב בדיווחיו קו פטריוטי מאוד ונאמן לאימפריה העות'מאנית.²⁹ ללא דואר ועיתונים

25. ספרות המחקר על מצב הבריאות בימי המלחמה בארץ הולכת וגדלה. ראו: בראל, תשע"א, עמ' 187-268; בראל וגרינברג, תשס"ו; גרינברג, תשע"ח; שילוני, תשנ"א; דולב, תשס"ה.

26. הירשפלד, תרע"ט, עמ' 80-81.

27. ברטל, תשנ"ד. לדוגמאות של הקשרים בין היהודים האשכנזים בארץ ישראל ליהודי אוסטריה־הונגריה בעת המלחמה ראו: אליאב, תשמ"ו, עמ' 415-468; קלויזנר, תשל"ד. על פעילותם של יהודי ארצות הברית ראו בהמשך.

28. "בפנים הארץ", **הפועל הצעיר** ז, 42 (27.8.1914), עמ' 10.

29. על עיתון **החרות** ועל עורכו, חיים בן־עטר, ראו: בצלאל, תשמ"ט, עמ' 121-147; יעקבסון, 2011, עמ' 24-25, 87-89; הכהן, תרע"ח, עמ' 243.

וללא תנועה של אוניות בנמלי הארץ שיביאו בשורות מבחוץ הייתה הבדידות של יהודי היישוב כמעט מלאה.

ד. קריסת הכלכלה

כמחצית היהודים בארץ ישראל בשנת 1914 היו נתינים זרים.³⁰ ב־1 באוקטובר 1914, כחודש לפני כניסתה של האימפריה העות'מאנית למלחמה כבעלת ברית עם גרמניה ואוסטריה-הונגריה, הודיעה הממשלה באופן חד־צדדי על ביטול הסכמי הקפיטולציות, הסכמים שהעניקו זכויות והטבות לבני חסות לא־מוסלמים של מדינות זרות באימפריה העות'מאנית. ביטול זה פגע לא רק ביחידים אלא גם בלשכות מדיניות ובחברות מסחריות והביא לידי סגירת בתי דואר זרים, משרדים קונסולריים ובנקים של חברות זרות, ובעקבות צעדים אלה נפסק כל אשראי בשוק.³¹ באפריל 1915 דווח בעיתון האמריקני *The New York Times* כי כסף כבר אינו בנמצא.³² א־הוודאות בכלכלת השוק המקומי וההידרדרות המהירה בשוק באירופה גרמו משבר כלכלי עמוק. בנק אפ"ק (בנק אנגלו־פלשתינה) הציוני, שנוסד בשנת 1902, נסגר. ואולם בעקבות ההתערבות הדיפלומטית של שגריר ארצות הברית בטורקיה הנרי מורגנטאו שב ונפתח הבנק בכמה מקומות והמשיך לפעול, אם כי באופן לא סדיר. פעולות אלה הקלו במידה מסוימת על הקהילות היהודיות עם מתן אשראי והזרמת שטרות או שוברי נייר.³³

אחת התוצאות החמורות ביותר של צירוף שני הגורמים האלה – ניתוק התקשורת עם חוץ לארץ וביטול הקפיטולציות – הייתה הפסקת המימון שנשלח מהגולה ליהודי הארץ, בין שלמוסדות היישוב הציוני החדש ובין שלקופות החלוקה המסורתיות בקהילות ערי הקודש. מצב זה זעזע את המעמד הכלכלי של היהודים, שהיה שברירי ולא יציב גם קודם המלחמה. נוסף על כך גורשו מהארץ ללא הודעה מוקדמת אלפי גברים בעלי נתינות או חסות של מדינות עוינות לגרמניה, אוסטריה-הונגריה והאימפריה העות'מאנית באשמת ריגול ובגידה, ואחרים ברחו. לעיתים נשארו בני המשפחה בארץ ללא המפרנס העיקרי.³⁴

30. המספר המדויק של אזרחים ונתינים זרים בקרב היהודים אינו ידוע; ההערכה כאן מבוססת על שמלץ, תשנ"א, עמ' 22.

31. "בפנים הארץ", הפועל הצעיר ז, 42 (27.8.1914), עמ' 10; אלמליח, תרפ"ח-תרפ"ט, א, עמ' 118-119; וסטר, 1950, עמ' 247.

32. "Distress in Jerusalem", *New York Times*, 23 April 1915.

33. שלוש, תרצ"א, עמ' 261; יעקבסון, 2011, עמ' 44-45.

34. צווי הגירוש השפיעו על האשכנזים, שהיו לרוב בני חסות או נתינים של מדינות עוינות, יותר משהשפיעו על הספרדים, שהיו ברובם נתינים עות'מאניים. עם זאת לרבים מהמערבים, יוצאי צפון אפריקה, הייתה חסות צרפתית או בריטית, וליהודי בוכרה ואחרים הייתה נתינות רוסית. מנהיגים ספרדים ומערבים, כגון

מצב מערכות הקהילה היה חמור, בייחוד קהילות הספרדים ובני עדות המזרח, ולא רק בשל הפסקת המימון והמשאבים המוגבלים אלא גם בשל חוסר הגמישות בדרכי פעילותם להתמודד עם המשברים המתמשכים. תרמו לכך גם המחלוקות הפנימיות והמחלוקות בין הקבוצות, שמנעו מהן פעילות משותפת יעילה. מאמצים גדולים הושקעו באיחוד הקהילה כדי להתמודד עם המצוקה, בעיקר מטעם חוגים ציוניים והאליטה הספרדית, אך המתח בין הקבוצות נמשך והרע את המצב.³⁵

השלכות המלחמה על המשפחה היהודית

הרעב, המחלות והמגפות, הגיוס והגירוש השפיעו השפעה קיצונית על ההרכב הדמוגרפי של האוכלוסייה בכלל ועל חיי האישה היהודייה בפרט.³⁶ לאחר בדיקה מדוקדקת של כל הנתונים הקיימים בא הדמוגרף עוזיאל שמלץ לכלל הערכה כי לפני המלחמה גרו בארץ כ־85,000 יהודים, ובסופה רק כ־50,000³⁷ שהם כ־59 אחוזים בלבד מהאוכלוסייה היהודית. לעומת זאת האוכלוסייה הכוללת בארץ פחתה מ־800,000 נפש ל־700,000 נפש (כ־88 אחוזים) בתקופה המקבילה.³⁸ ניתוח נתוני המפקד הייחודי שערך בקרב היהודים המשרד הארצישראלי של ההסתדרות הציונית במהלך שנות המלחמה,³⁹ וכן דוח מפורט

משפחת שלוש ביפו, חיים בן־עטר ואברהם אלמליח בירושלים גורשו מהערים באשמת פעילות ציונית. ראו למשל: שלוש, תרצ"א, עמ' 203-294; הכהן, תש"ל, עמ' 52-58.

35. קארן, 2017, עמ' 25-26, מחזקת טענה זו ומביאה פנייה של הרב הראשי אל קונסול ארצות הברית גלייזבורק מיולי 1916, שבה הוא טוען לקיפוח הספרדים בחלוקת הכסף ומפציר בו לחלק חלוקה הוגנת, כי לספרדים פחות נציגים וועדות סיוע מאשר לאשכנזים.

36. השפעת המלחמה על המצב הדמוגרפי של היהודים בארץ נחקרה לעומק, וכאן מובאת סקירה קצרה בלבד כדי לשמש בסיס לדיון על ההשלכות על הנשים, ובמיוחד על האלמנות ביישוב. ראו: שמלץ, תשנ"א; שילוני, תשמ"ח.

37. שמלץ, תשנ"א, עמ' 30-39.

38. שם, עמ' 26, 30.

39. המשרד האי"י, תשע"ח-תרע"ט. הספירות נערכו בכל עיר ובכל יישוב באותה מתכונת, אך בשל אילוצים שונים בוצעו בזמנים שונים: בירושלים בוצע המפקד במהלך חמישה חודשים בין אדר לתמוז תרע"ו, בטבריה שלוש שנים אחר כך, בשבט-אדר תרע"ט, ובצפת באדר תרע"ט. לדיון על מפקדים אלה ראו: שמלץ, שם, עמ' 32-36. המטרה הראשונית של ביצוע המפקד הייתה לתאם את חלוקת הסיוע ששלחו יהודי ארצות הברית בקרב יהודי הארץ. עם פרוץ המלחמה נחלצו יהודי ארצות הברית לעזרתם של יהודי אירופה וארץ ישראל והחלו לאסוף תרומות ביתר שאת. הם הקימו קרן משותפת לאיסוף כספים ולחלוקתם ליהודים הסובלים במלחמה באירופה ובארץ ישראל: Joint Distribution Committee of America Funds for Jewish War Sufferers, הוועד המקדים והמייסד של הג'וינט (JDC, American Jewish Joint Distribution Committee), שפעילותו נמשכת עד היום. אחרי תמרונים ארגוניים, משא ומתן

שהגיש לקראת סוף המלחמה אליעזר זיגפריד הופיין, בנקאי יהודי יליד הולנד שהתגורר בירושלים והיה נציג הוועד היהודי המשותף של יהודי ארצות הברית למען ארץ ישראל (Joint Distribution Committee for Palestine),⁴⁰ מראים שהקהילות היהודיות לא רק סבלו יותר משסבלה האוכלוסייה הכללית בארץ, אלא ששיעור התמותה של הספרדים היה גבוה משיעורה בקרב כלל היהודים.⁴¹ למרות חוסר האחידות בהגדרות של קבוצות המשנה בקרב הספרדים ובני עדות המזרח במקורות בני הזמן נראה כי סבלם של התימנים ושל המערבים (יהודי צפון אפריקה) היה קשה במיוחד.⁴²

המשפחה הגרעינית הייתה קטנה מאוד, כשלוש נפשות בלבד בממוצע.⁴³ שיעורי התמותה הגבוהים בעקבות הרעב, המחלות ותנאי התבואה המחרידים הותירו את חותמם על הילדים, ומספר הילדים הצעירים היה קטן ביותר בשל תמותת תינוקות. רבים מהילדים נותרו יתומים מהורה אחד או משניהם. "בכל מקום שכבו ילדים יהודים קטנים ומתו ברחובות, משפחות קטנות של שנים, שלושה או ארבעה הצטופפו יחד תחת החסות ההורית של איזה אח או אחות בגיל עשר", כתב הופיין בדוח לשנת 1917/8.⁴⁴ באפריל 1918 היו בירושלים לבדה כ-3,000 יתומים יהודים, שמהם 420 בלבד בארבעה מוסדות ליתומים.⁴⁵ המצב בצפת היה הנורא מכול עקב מגפות טיפוס וכולרה חוזרות ונשנות, ורבים עזבו את העיר בעקבות הגיוס, הגירוש והמשבר הכלכלי. המשרד הארצישראלי ציין כי בראשית

ודיפלומטיה בין לאומית ובירוקרטיה רבה הצליח הוועד לשלוח לארץ ישראל כסף, ציוד ומזון באמצעות הנרי מורגנטאו, שגריר ארצות הברית בקושטא, וד"ר אוטיס גלייזברוק, הקונסול בירושלים. באביב 1915 הגיע הסיוע לארץ ישראל, והחלוקה החלה בערב פסח. מקורות רבים זמינים היום על פעילות יהודי ארצות הברית למען היישוב בארץ בימי המלחמה, ויש תיאורים רבים בספרי זיכרונות ומחקרים רבים בנושא פעילות ועד הסיוע של הגוינט. לאחדים מהם ראו: לונץ, תרנ"ה-תרע"ו, עמ' 265-282; אלמליח, תרפ"ח-תרפ"ט, א, עמ' 185-195; לוי, 1972, עמ' 145-194; אפרתי, תשנ"א; יעקבסון, 2013; גרניק, 2014; קארנן, 2017.

40. הופיין, 1918. על א"ז הופיין (אוטרקט, 1881 – כפר שמריהו, 1957) ועל פעילותו בשנות המלחמה ראו: אפרתי, 1991.

41. הופיין, 1918, עמ' 34-35. הופיין אסף נתונים מחברות קדישא של הקהילות למיניהן. על סמך נתונים אלה ראו שילוני, תשמ"ח, ודיון מקיף אצל שמלץ, תשנ"א, עמ' 43-46, ובייחוד עמ' 44, לוח 7.

42. שמלץ, תשנ"ג; דרויאן וכן יעקב, תשס"ג, בייחוד עמ' 272.

43. המשרד הא"י, תרע"ח-תרע"ט. לכל עיר, לעתים בחלוקה על פי קהילות, יש לוחות סטטיסטיים על פי מגוון מאפיינים. ראו למשל את הלוח של ירושלים, א, עמ' 7; טבריה, ב, עמ' 13; צפת, ב, עמ' 21.

44. הופיין, 1918, עמ' 35. על היתומים בירושלים ועל הניסיונות של נשים להתמודד עם התופעה ראו: אילון, תשע"ד; אילון, 2014. לעוד תיאורים ולהשלכות התמותה והיתמות על ילדים ראו: שנקולבסקי, תשע"ח, עמ' 82-85.

45. הופיין, 1918, עמ' 35, 50; שמלץ, תשנ"א, עמ' 44-45.

המלחמה ישבו בצפת כ־7,000 יהודים; בסופה נפקדו 2,688 נפש בלבד,⁴⁶ ירידה של יותר מ־60 אחוזים. ספירה זו, שנערכה בצפת באדר תרע"ט (פברואר-מרץ 1919), לאחר הסיום הרשמי של הקרבות, מסכמת את ההיקף העצום של ההשלכות הדמוגרפיות של התקופה על המשפחה היהודית: באוכלוסייה, שהצטמצמה עד מאוד, כאמור, נמנו 248 אלמנות (25.8 אחוזים מכלל משקי הבית), ועם ילדיהן והתלויים בהן מנו 558 נפש; 113 נשים נותקו מבעליהן, שגויסו לצבא או שהו בחוץ לארץ (11.8 אחוזים ממשקי הבית), ועם משפחותיהן מנו 339 נפש; 91 גברים היו אלמנים (9.5 אחוזים ממשקי הבית), ועם בני ביתם מנו 226 נפש; ועוד 80 היו יתומים משני ההורים. שליש ממשקי הבית בלבד היו מורכבים משני בני הזוג (326 זוגות) וילדיהם, והם מנו 1,359 נפש (50 אחוזים מכלל בני הקהילה).⁴⁷

בטבריה היה המצב קשה וכואב, אם כי לא בממדים של צפת. בסוף המלחמה עמדו אלמנות בראשם של 22.6 אחוזים ממשקי הבית (234 אלמנות, שמהן 149 ספרדיות ובנות עדות המזרח), ועם ילדיהן מנו 556 נפש. לעומתן עמדו 53 אלמנים בראש משקי הבית (5.1 אחוזים ממשקי הבית), ועם ילדיהם מנו 119 נפש, ועוד נרשמו 51 יתומים בעיר. רק 534 מכלל 1,036 (51.5 אחוזים) משקי בית של יהודים בעיר היו מורכבים מזוג נשוי ובני ביתם, והם מנו 2,090 נפש.⁴⁸

על סמך נתוני **ספירת יהודי ארץ ישראל** חישב שמלץ שנשים, מרביתן אלמנות, עמדו בראש המשפחה בשליש לערך ממשקי הבית היהודיים בארץ. בערים המסורתיות היה שיעור משקי הבית שבראשם אלמנות גבוה אף יותר: בירושלים 36.9 אחוזים (באביב 1916), בטבריה כ־35.8 אחוזים (באביב 1919) ובצפת 47.8 אחוזים (בראשית 1919).⁴⁹ אומנם חוסר איזון מגדרי אפיין את הקהילות היהודיות המסורתיות הברוכות בנשים בארץ ישראל במאה ה־19 ואף במאות שקדמו לה, וגם בהן עמדו בראש משקי הבית של כשליש מהרישומים ונרשמו עוד נשים שבעליהן נעדרו מהעיר מאחר שהיו שד"רים וסוחרים.⁵⁰ עם פרוץ המלחמה התעצמה התופעה מאחר שמקצת הגברים נתקעו בחוץ לארץ ולא היה באפשרותם לחזור בשל הפסקת התחבורה הימית ואף נמנע מהם לשלוח כסף למשפחותיהם; אחרים גורשו מהארץ או עזבו אותה טרם הגיע צו הגירוש. מספר

46. המשרד האי, תרע"ט, ב, עמ' 20.

47. ניתוח הנתונים שם, עמ' 21.

48. שם, עמ' 13.

49. שמלץ, תשנ"א, עמ' 41, לוח 6.

50. לפי מפקדי היהודים שיזם משה מונטיפיורי במהלך המאה ה־19, לדוגמה, היה שיעור הנשים יותר משני שלישים של האוכלוסייה היהודית. לדיון מפורט ראו: בן יעקב, 2004.

העגונות עלה עלייה ניכרת בעת המלחמה בארץ וכן בחוץ לארץ,⁵¹ ייחד יצרו כל הנשים האלה קבוצה חברתית וסטטיסטית מובהקת.

רשימות ארוכות של אלמנות ויתומים הזועקים לעזרה בקהילות ובערים מעידות על המצב העגום ומנציחות את שמותיהם ואת קיומם. באביב 1916, כשנמנו בקהילת המערבים בירושלים כמעט 2,000 נפש, היו בה כ־20 אחוזים אלמנות עניות הזקוקות לסיוע, קצתן אימהות לילדים, ורבים התגוררו בבתי מחסה קהילתיים.⁵² עם המשך הידרדרות מצב התברואה והכלכלה בארץ החמיר מאוד מצבן של האלמנות והנשים ללא בעלים בעיר.⁵³

הממצאים האלה חושפים את העיוות הדמוגרפי של האוכלוסייה היהודית בעת המלחמה בכלל ומחזקים את הטענה שהיו למלחמה השפעות מעמיקות בייחוד על הנשים.⁵⁴ בשל תנאי התברואה הקשים והיעדרותם של גברים רבים היו שיעורי הפיריון נמוכים, נוסף על שיעורי התמותה הגבוהים בקרב הילדים. אלה היו שלושת הגורמים להרכב המשפחה הקטן.

אם כן, כיצד התמודדו יהודי ארץ ישראל בכלל – והנשים שחיו בגפן בפרט – עם המועקה הנפשית והפיזית, עם המחסור הקיצוני בכול, עם תנאי הדיור המחרידים, עם אסונות הטבע של הבצורת ומכת הארבה, ומעל הכול עם הבדידות ועם הניתוק ממשפחותיהן שבחוץ לארץ?

51. התופעה של עגונות, נשים 'עזובות', התעצמה במחצית השנייה של המאה ה־19 ובראשית המאה ה־20 בעת גלי ההגירה ההמוניים של היהודים בעולם, וסביר להניח שמספר העגונות בארץ עלה בשנות המלחמה, אם כי ממדי התופעה בשנים אלה אינם ידועים. ראו: אלרואי, תשס"ט.

52. "רשימת אלמנות מערביים (!) הדרים בבתי מחסה [...]", ללא תאריך [תרע"ו], אהע"י, הישוב הישן, עדת המערבים, תיק 274/60. הרשימות שם ממוינות על פי סוג הסיוע שקיבלו.

53. למרבה הטרגדיה, הגעת הכוחות הבריטים לא הקלה את המצב. ראו שילה, תשס"ד.

54. לניתוח התופעה בכללותה ראו: שמלץ, תשנ"א, עמ' 39-43.

<p>ימינו למנות מערביים הדריס בבתי חסדה ומוקבלות חטי לפסחא וחלוק צבע בראנק צבא דודס וגם מן התחזו נוטל עשית 6</p>			
1	אסתר לבאזי שגן	32	סומל לנטה
1	אסתר צומנט שגשג גזר	1	מעטורה לומקי
1	אסתר אביטור	1	מנל ברדע
1	אסתר בנת שגור	7	מזלה כהן
1	אסתר אבחיירא	1	מעטרה לעקדי שגן
1	אסתר עטיא	3	מרים לוי יתומיה
2	אסתר יפרח נפתה שגן	1	מרים כהנת
1	ואלד לעקדי שגן וחוגית	1	מולטאה דוכו
1	ואלד ואשקטן	1	מולטאה דודינוסף
1	דונה לפאסי	1	עלו שמואל שגן
1	זהרה לוי שגן	1	עלו מנדא
1	זהרה לבסלאסי	1	אסתר צת עלו כו שגן
1	זלטימא נחוס	1	עישא כהן
1	זהרה א' מכלוף שוסא	1	עלו זאנוי שגן
1	זהרה ואשגונו	1	עליא חובב
1	זהרה למשעל	1	עישא בודראנה
1	חגנה ואשגונו	1	פריחה אהן אור שגן
4	חביבה קחא ויתומיה	1	פריחה זשפראט שגן
1	חגינה גיטע	1	פריחה מר יוסף
1	חגינה די לוי	1	קלארה מדי
1	חנה חיונה	1	קלארה אשגין
1	חנה כהן	1	רחל בטיטא שגן
1	חגינה לומקי	1	רחל בודאגל
1	חגינה זאנוי	1	רחל צת ח'אזולא
1	טיטא זגדן חודת	3	ריקה מלכה ויתומיה
1	יאמנה דרעי	1	רחל זאנוי שגן
1	כנתא לבתאנוי שגן	1	רחמה לפאסי
1	מרסא שריקי	4	רינה אסלאגל ויתומיה
		1	רחל בלולו
		32	
6	סומה למטה	78	עב דריס בבתי חסדה גלו משלמין להס סבר לירה במושס וחטי לפסחא כנול וגם מטיגן מן התחזו
1	רחל לבאזי שגן	1	אסתר לביליא
1	רחל לבינק	1	אסתר דהאן
1	רחל עבדיה שגן	1	אסתר שיל
1	שמחה דהאן	1	גוטא די יונה שגן
1	שמחה שמואל	1	גזלה די משה כהן
1	שמחה ואשקטן	1	גזלה די ר' כהן
1	שמחה בלולו	2	דונה שמואל
1	שמחה לוי	1	דוסה בדיק
1	תמוו סקניי שגן	1	חגינה בדיק בת כו שגן
1	תמוו למשעל	2	שמחה סיטו
1	תמוו אונזלא שגן	1	מעטרה גלאס
		1	מנל טוב לוי
		2	סאטרה דרעי
		1	רחמה אבראם שגן וחוגי
		1	עזיה קאלירא
		96	

העמוד הראשון של רשימת האלמנות העניות
 ד"ק המערבים (יהודי צפון אפריקה) בירושלים בימי המלחמה
 מקור: האעי", היישוב הישן, תיק 274/60 - העדה המערבית

הנשים היהודיות בקהילות המסורתיות בעת המלחמה

בראשית התקופה המשיכו הקהילות המסורתיות לפעול בהתאם לדפוסים הקיימים, וכל קהילה ניסתה לתמוך בחבריה בהתאם להבנתה. אך המצוקה הנוראה ביישוב דרשה פעילות אחרת, וראשי הקהילות התקשו לשנות את דפוס ההתארגנות שלהם וליצור שיתוף פעולה רחב למרות הניסיונות של החוגים הציוניים ושל האליטה הספרדית, שהובילו במאמציהם להקל את הסבל.

א. מקורות פרנסה

היהודים חיפשו כל עבודה אפשרית במצב הכלכלי המידרדר, אך לא הייתה פרנסה בנמצא. ללא כסף נותרו התנוונים, הרוכלים ונותני השירותים חסרי לקוחות, ונפגעו בייחוד הנשים ששירתו אחרים בשירותי ניקיון, בישול ותפירה ובעבודות בית. אגודת הסוחרים נוסדה בירושלים באוגוסט 1914 כדי לנסות ליצור מקומות עבודה ולפתח סביבה יצרנית יותר בקרב היהודים, אך היא התפרקה לאחר זמן קצר.⁵⁵ ארגונים אחרים קמו וניסו ליצור שיתוף פעולה כלליישובי בין הציונים, הקהילות הספרדיות והקהילות האשכנזיות המסורתיות והנבדלות זו מזו: הוועד להקלת המשבר וועד הסיוע התארגנו כדי לחפש פתרונות לבעיות הרבות והסבוכות;⁵⁶ אברהם אלמליח, מנהיג ציבור, עורך עיתון החרות ובן העדה המערבית בירושלים, ציין שבשנת 1915 קיבלו כ-35 מוסדות סיוע מהוועד המאוחד של יהודי ארצות הברית למען ארץ ישראל כדי לאפשר ל-23,000 איש לעבוד.⁵⁷ עם זאת, רוב העבודות היזומות של ההתארגנויות הקהילתיות והיישוביות היו מיועדות לגברים, והנשים הפולו לרעה למרות מספריהן הגדולים וצורכיהן הדחופים.

יזומות אחדות ביישוב היהודי פנו דווקא לנשים וליצירת מקורות פרנסה בעבורן כחלק מההתמודדות הכללית, אם כי מתועדים בעיקר ניסיונות ביישוב הציוני, בעיקר במושבות.⁵⁸

55. "ירושלים, האספה הכללית של אגודת הסוחרים", החרות, כ"ז אלול תשע"ד (18 בינואר 1916), עמ' 2-3; "יסוד אגודת הסוחרים", האור (הצבי), י"ב באלול תרע"ד (3 בספטמבר 1914), עמ' 2; אפרתי, תשנ"א, עמ' 54-55, 59-60.

56. "בתוך הארץ", הפועל הצעיר, כ"ז באלול תרע"ד (18.9.1914), עמ' 10-12. ועדת משנה לעבודות ציבוריות, למשל, הכינה תוכניות להעסקת פועלים, מאחר שאחרים לא יכלו לשלם להם על העבודה. צבי ליבוביץ, חבר הוועד הירושלמי לעבודות ציבוריות, דיווח שלאחר דיונים רבים גובשו קווי יסוד, ובהם גובה התשלום, מספר ימי העבודה שיאושרו לכל אחד, תנאי שהפועלים יעבדו בסבב ועוד, כדי לספק עבודה לפועלים רבים ככל האפשר (ליבוביץ, תשי"ג, עמ' 116-118). ראו גם: אלמליח, תרפ"ח-תרפ"ט, א, עמ' 110-113; אפרתי, תשנ"א, עמ' 44-51; שילוני, תשמ"ה, עמ' 64-90; יעקבסון, 2011, עמ' 43-44.

57. אלמליח, תרפ"ח-תרפ"ט, א, עמ' 194-195.

58. על פעילותה של שרה טהון, נציגת הסתדרות הנשים הציוניות בארץ, ראו למשל: שילה, 2008, עמ' 4-5.

על הנעשה בתחום זה בערים ידוע לנו הרבה פחות. בדוח של הוֹפִיין רשומים שני בתי מלאכה שהציעו עבודה לנשים בירושלים: 'בית מלאכה' ו'שושנה'⁵⁹; אך אין פרטים עליהם, וטרם נחשפו מקורות נוספים על בתי מלאכה אלה.

האמריקן קולוני, המושבה האמריקנית הנוצרית בירושלים,⁶⁰ יזמה מפעלים שנועדו לספק עבודה דווקא לנשים, ובייחוד לנשים שבעליהן ואבותיהן גויסו לצבא או לגדודי העבודה. הסיוע הוצע ליהודיות, למוסלמיות ולנוצריות כאחת. בסתיו 1915 פתחה ברטה ספפורד וסטר, מנהיגת המושבה האמריקנית בימים ההם, בעזרת בעלה פרדריק, מיזם לעבודת רווחה תעשייתית (Industrial Relief Work) ובו סדנאות לעבודה יצרנית. הנשים הכינו רקמה 'ילידית' ותחרה ידנית חינונית, שלדעתן ימשכו את תשומת ליבם של קונים במערב,⁶¹ אך למרות התוצרת היפה לא התאפשר לייצא את העבודות לשווקים בארצות הברית בשל הפסקת המסחר והחוסר באמצעי תחבורה ימיים. בשיאו של המפעל העסיקה המושבה האמריקנית יותר מ־300 נשים עד שהיו "רעבות מדי, חלשות וכחושות מדי לעבוד"⁶², ואז נפסקו הסדנאות כליל. "היה בלתי אפשרי להמשיך את מפעל העבודה", כתבה וסטר לתורמים בארצות הברית, "הנשים אינן במצב המאפשר להן לעבוד. כעת המשימה היא פשוט לשמור על הגוף והנפש. במקרים אחדים הסיוע עוזר; במקרים אחרים הוא מאוחר מדי"⁶³.

יוזמות כלכליות פרטיות, שהן לרוב נסתרות מהעין ונעלמות מהתיעוד, היו גם הן. דוגמה אחת היא סיפורה של בת שכונת מאה שערים שהייתה נשואה ליהודי יליד הונגריה. בשנת 1914 נסע האיש לבקר את הוריו בהונגריה, ועם פרוץ המלחמה גויס לצבא האוסטרו-הונגרי. הוא הצליח להצטרף לכוח שנשלח לארץ ישראל, למוצב ששכן בבית החולים האוסטרו-הונגרי שהוקם במנזר רטיסבון, במרכז ירושלים החדשה. האישה מצאה דירה סמוכה לרטיסבון ועברה לשם עם שלושת ילדיהם, ובעלה החייל השיג אישור ללון בדירה. האישה

59. הופיין, 1918, עמ' 81.

60. את המושבה האמריקנית ייסדה בשנת 1881 בירושלים קבוצת נוצרים אוטופית משיקו בהנהגת אנה והוראציו ספפורד (Anna and Horatio Spafford). לימים הצטרפו אליהם קבוצות ויחידים מארצות הברית ומשוודיה. הם חיו בקומנה ופעלו לסייע לתושבי העיר ללא הבדל באמונתם. בימי מלחמת העולם הראשונה היו פעילים מאוד בעבודה פילנתרופית שתמכו בה נוצרים מארצות הברית. לסיפור מפי אחת מבנות המשפחה על ימי מלחמת העולם הראשונה ראו: וסטר, 1950, עמ' 248-306. לתיאור של ימי מלחמת העולם הראשונה בהקשר רחב ומורכב יותר ראו: דדמן וקרק, 1998, עמ' 187-213.

61. וסטר, 1950, עמ' 252.

62. שם; ראו גם עמ' 256.

63. שם, עמ' 257.

יזמה מפעל פרטי כדי לספק אוכל למשפחתה ולהתפרנס בכוחות עצמה: היא פתחה בדירת המשפחה מטבח לקצינים. הקצינים סיפקו את המצרכים, והאישה בישלה וקיבלה תמורה כספית, והיא וילדיה נהנו ממזון בימים שמרבית אנשי ירושלים סבלו חרפת רעב.⁶⁴

העבודה בזנות, מקור פרנסה זמין בייחוד בעת מלחמה לנערות ולנשים עניות, נפוצה בקרב היהודיות ובקרב נשים מאוכלוסיות אחרות, ורבות נאלצו למכור את גופן לחיילים הגרמנים והטורקים כדי להשיג פת לחם לעצמן ולבני משפחותיהן.⁶⁵ נראה שהיו בהן סוכנות איסוף מידע מפקידי ממשל וקציני צבא, שריגולן הבטיח את הישרדותן ואת קיום משפחותיהן. דוגמה בולטת היא המקרה של אלתר ליון, יהודי ירושלמי, איש עסקים ומרגל, שככל הנראה שילם לנשים יהודיות לעבוד בזנות ובו בזמן לספק לו מידע שהן אספו מהלקוחות הטורקים, הגרמנים והאוסטרים.⁶⁶ למרות השתקת התופעה עלתה הבעיה על סדר היום לאחר הכיבוש הבריטי בסוף שנת 1917 ובמהלך 1918 כאשר התרחבה לממדי מגפה. נשים יהודיות פרטיות וארגוני נשים נאבקו בתופעה ופעלו למצוא עבודות חלופיות לנשים כדי שיוכלו להתפרנס ולהשיב את כבודן העצמי.⁶⁷

ב. רעב והשגת מזון

הבעיה החמורה והדחופה ביותר לטיפול הייתה המחסור במזון ששרר בכל הארץ. תחילה הרחיבו ראשי היישוב את בתי התמחוי הקיימים והקימו חדשים כדי להגיש אוכל חם לגברים, נשים וילדים.⁶⁸ כבר בסוף שנת 1914 ניזונו בירושלים בלבד יותר מ-900 יהודים,

64. תודה לערן תירוש, מורה דרך ותיק ויושב ראש העמותה למורשת מלחמת העולם הראשונה בארץ ישראל, ששמע את הסיפור מנכדתה של אותה אישה (מסר אישי, 23 באוגוסט 2016).

65. וסטר, 1950, עמ' 264, נוגעת במצב החמור של הזנות במשפט אחד בלבד. ביומנו מראה החייל הירושלמי הערבי אחסאן אלתורג'מן רגישות מיוחדת למצבן של נשים בחברה בכלל ולמצב החמור שתבע מנשים לעבוד בזנות בפרט (תמארי, תשע"ט, עמ' 66-69, רישום ליום 27 באפריל 1915; עמ' 122-123, רישום ליום 27 במאי 1915. לדיון על יומן זה ראו: תמארי, 2007; בעניין הזנות ראו שם, עמ' 48. על נוכחותן של זונות במסיבות ראו: יעקבסון, 2011, עמ' 71-73. על זנות בירושלים בשלהי המלחמה, עם הכיבוש הבריטי, ראו שילה, 2003.

66. יעקבסון, 2011, עמ' 72-73, ובייחוד בעמ' 200, הערה 53; ראו גם תמארי, תשע"ט, עמ' 122, רישום ליום 27 במאי 1915.

67. התופעה של זנות, ובייחוד זנות בקרב יהודיות, הושתקה לא רק במקורות בני הזמן אלא גם במחקר על השלכות המלחמה על האוכלוסייה. בשנים האחרונות הנושא זוכה לעיסוק מחקרי מסוים, וראו בין היתר: שילה, תשס"ד; שילה, 2008, עמ' 5-8; שילה, 2003; אלרואי, תשע"ג. על זנות כביטוי לשוליות נשים בעיר המודרנית ראו: ברנשטיין, תשס"ח, עמ' 17-19 והפניות רבות שם. לדיון בהקשר של המלחמה ראו: גרייזל, 2002, עמ' 69-77; יעקבסון, 2011, עמ' 71-73.

68. על בתי התמחוי בירושלים במאה ה-19 ראו בין היתר: שילוני, 1993; בן-אריה, תשל"ט, עמ' 340-342. שילה, תשס"ב, עמ' 156-159, מדגישה היבטים מגדריים. למבט משווה ולסוגי בתי תבשיל בווינה באותה

בעיקר נשים וילדים, מבתי הלחם והתה, שבהם יכלו יום־יום לקבל חינם תה ולחם, ובהדרגה החלו להגיש בהם גם ארוחות חמות.⁶⁹ כאמור, באביב 1915 הגיעו מזון וכסף ששלח ועד הסיוע של יהודי אמריקה והם הקלו במעט את המצוקה, אם כי החלוקה הייתה נתונה למשא ומתן ולתמרונים ארגוניים.⁷⁰ עם כניסתה של ארצות הברית למלחמה באופן רשמי באפריל 1917 הצטמצמה מאוד העזרה, והמשבר העמיק והחריף.

בית תבשיל וחלוקת מזון לעניים וזקנים

מקור: אוסף צדוק בסן GNZB/401431, באדיבות הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים.

תקופה ראו: הילי, 2004, עמ' 71-72.

69. "לרעי ישראל", **החרות**, ט"ו באלול תרע"ד (6 בספטמבר 1914), עמ' 1. חברי האגודות הציוניות החדשות וחברים צעירים באליטה הספרדית בעיר הקימו בין היתר את ועד המחיה, שאסף אוכל וכסף לבתי הלחם והתה. ראו: אלמליח, תרפ"ח-תרפ"ט, א, עמ' 123-124; ליבוביץ, תשי"ג, עמ' 114-116; אפרתי, תשנ"א, עמ' 54.

70. ראו לעיל, הערה 39, על פעילות יהודי ארצות הברית.

בית תבשיל וחלוקת מזון לעניים וזקנים

מקור: אוסף צדוק בסן GNZB/401432, באדיבות הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים.

מניתוח הדוגמאות הנדונות כאן עולה כי הגברים פעלו בפומבי בארגון הסיוע, כחובה ציבורית. חברי הוועדות בקהילות למיניהן היו כולם גברים. הם שהכתיבו את ההנחיות לדרכי העבודה, הם שהכריעו בהחלטות והם שכתבו את הדוחות וחתמו על ההתכתבויות. למרות זאת נראה כי מי שביצעו את העבודה הלכה למעשה היו בעיקר הנשים. הן שנכנסו לבתים, לחורבות ולמרתפים כדי לחלק מזון ולסייע לתשושים חסרי כוח או רצון להגיע בעצמם לבתי התמחוי. הנשים פעלו פעילות פרטית ומוצנעת בסיוע לעניים ולחולים אף בבתיהן, גם אם באמצעות ארגוני נשים.⁷¹ רחל עטיה, לדוגמה, נכדתו של מנהיג העדה המערבית בירושלים הרב דוד בן שמעון, ביקרה בבתיים בשם הוועד המאוחד של יהודי ארצות הברית לא רק כדי לחלק אוכל אלא גם כדי לאסוף מידע על צורכי העניים.⁷² פנחס

71. ספרות המחקר על ארגוני התנדבות של נשים בכלל ושל נשים יהודיות בפרט נרחבת ומקיפה, ולא כאן המקום לפרט. על נשים יהודיות בארצות הברית ראו לדוגמה: מקיון, 2005, במיוחד עמ' 43-78; שמברה, 1997, עמ' 1049-1053; ונגר, 1989; וכן רוזנברג-פרידמן, תשס"ה, עמ' 84-88, המביאה דוגמאות מהעולם הלא-יהודי. על ארץ ישראל בימי המלחמה ראו לדוגמה: שילה, 2008; אילון, 2014, עמ' 72-77.

72. תדהר, 1958, כרך 13, עמ' 4232.

בן צבי גרייבסקי תיאר בתיאורים נפלאים וייחודיים נשים ביישוב בראשית המאה ה-20, בעיקר מהקהילות המסורתיות בירושלים, בסדרת חוברות **בנות ציון וירושלים** שפרסם בסוף שנות העשרים ובשנות השלושים, וציין שמותיהן של כעשרים נשים שבזמן המלחמה הושיטו עזרה באופן פרטי או מטעם ארגון זה או אחר.⁷³ אילולא רישומיו של גרייבסקי היו נשים צדקניות אלה נשארות עלומות. אפשר לציין בהן לדוגמה את מטילדה כהן, שחילקה סעודות שבת לרעבים בימי שישי, ובצער רב ראתה שהם אכלו ברגע שהביאה את האוכל ולא המתינו לשבת.⁷⁴

יוזמות פרטיות של נשים פותחות צוהר לפעילות נשים בעת המשבר, ולאפשרויות של נשים לפעול מעבר לנורמות המקובלות בחברה. ראינו לעיל את מאמציה של אישה בירושלים לפרנס את עצמה ולהשיג מזון למשפחתה. במאמרה של מרגלית שילה בקובץ זה נחשפת פעילותה של שרה תרזה דרייפוס, יהודייה רווקה צעירה שבאה לארץ בשנת 1914 כדי ללמד ילדים, אך בראותה את המצב פעלה בקהילה הדתית האשכנזית, ניהלה בירושלים בשנות המלחמה שלושה מטבחי תמחוי גדולים שאכלו בהם כ-3,000 ילדים מדי יום ביומו ואף נסעה לחו"ל לגייס כספים למענם.⁷⁵

מחוץ לקהילות היהודיות פתחה ברטה וסטר, מנהיגת המושבה האמריקנית, בית תמחוי בירושלים מתרומות שונאספו בארצות הברית והגיעו לירושלים באמצעות משרד החוץ האמריקני לקונסול ארצות הברית בעיר ד"ר אוטיס גלייזברוק, והציעה סיוע לכל תושבי העיר, ללא הבדל דת ואמונה.⁷⁶ עד 1917 שירת המטבח יותר מ-1,000 איש ביום. באחד ממכתביה התמקדה וסטר בתיאור היהודים ומצבם ההולך ומידרדר: "היהודים משבט גד או התימנים והיהודים ממרוקו ומחלב הם בכי רע [...] חומרת מצב העוני נחשפה כאשר בשנה שעברה לא לקחו היהודים מרק מבושל וביקשו לקבל את הדגנים עצמם, אך השנה [1917] הם מחכים לקבל אותו [את האוכל המבושל] ואסירי תודה".⁷⁷

73. גרייבסקי, תרפ"ט.

74. שם, כרך 1, עמ' 176.

75. אזכורים לפעילותה הופיעו כבר אצל שילה, 2008, עמ' 3, 10-11.

76. על פעילות גלייזברוק ראו: יעקבסון, 2013.

77. וסטר, 1950, עמ' 257-258.

ברטה וסטר בחצר האמריקן קולוני, קוראת שמות של מקבלות סיוע, 1916
מקור: אוסף האמריקן קולוני, ירושלים

Lewis Larsson, American Colony Photo Department, 'Relief Work at the Colony', Photograph album, World War I, Palestine and Sinai. 1914-1917. Library of Congress, Manuscript Division, American Colony in Jerusalem Collection, Retrieved from the Library of Congress, <https://www.loc.gov/resource/mamcol.059/?sp=73>

ואולם כשקרבה הלחימה לירושלים סגרו הקצינים הגרמנים את בית התמחוי של המושבה האמריקנית, ושיעורי התמותה בעיר עלו מאוד. בראשית 1919, חודשים אחדים לאחר הסיום הרשמי של המלחמה, בראשית ימי השלטון הצבאי הבריטי בארץ ישראל, כתב צבי הירשפלד, איש הפועל הצעיר האחראי לנושא התעסוקה מטעם המפלגה בירושלים בימי המלחמה, תיאור קודר וקורע לב של המצוקה:

בימי המלחמה [...] ברחובות העיר [ירושלים] התגוללו נפוחי רעב ממש, זקנים ונשים ואף היו מוטלים בצדי הדרכים יום ולילה, הילולו את יללת רעבונם [...] את כל מחמדיהם מכרו תושבי ירושלים להצ'רקסים בעד פרוטה, כדי להשקיט רעבונם [...] משפחות שלמות נכחדו [...] בסמטה על יד בתי ורשה גרה אשה עם שלושת ילדיה והיא ספרה: "כשני חודשים התכלכלנו

על תורמוס – כעת גם זה אין, אין במה לקנות, הכל אזל." וכשעברתי כעבור שבוע על יד ביתה לא היה כבר אף אחד מהם בחיים – כלם מתו.⁷⁸

סיכום – כוח ההישרדות: התמודדות הנשים עם מצוקות המלחמה

במחקרה המקיפים של הסוציולוגית האמריקנית הלנה ז' לופטה על אלמנות אמריקניות באמצע המאה ה-20 נחשפו המשאבים שגילו נשים, ובייחוד אלמנות, כדי להתגבר על מצוקותיהן. החוקרת פירטה גם את האסטרטגיות השונות שלהן לנצל משאבים אלה. לדבריה, הנשים גם יצרו הזדמנויות חדשות כדי להתמודד עם צורכיהן הפיזיים והרגשיים. הסיוע ההדדי, האוזן הקשבת, הגיבוי הרגשי והיחס החברתי האוהד סיפקו תמיכה רשמית ובלתי רשמית מחוץ למשפחה הנורמטיבית ותרמו לחוסן של האלמנות.⁷⁹ בחקר תופעות חברתיות למיניהן גוברת חשיבותן של תאוריות רשתות חברתיות⁸⁰ המציעות סיוע מכל מיני סוגים בסבך המערכות הרשמיות בחברה, ותמיכה חברתית ונפשית לחברי הרשת.⁸¹ נמצא כי רוב הרשתות האלה מתפצלות על פי קווי מגדר, מוגדרות מגדרית במטרותיהן ומתפקדות בקרב גברים אחרת משהן מתפקדות בקרב נשים.⁸² עם הזמן, ובייחוד במצבי שינוי ומשבר, הרשתות החברתיות משמשות לנשים אסטרטגיה להתמודדות עם מצוקות.⁸³ עם זאת לעתים המודלים של הרשתות החברתיות מטעים בהצגת הרשתות כשויות יציבות: במציאות הן דינמיות מאוד בהרכבן, בתפקודיהן, באורך זמן פעילותן ובעוצמתן.

בימי מלחמת העולם הראשונה, כאשר התקשתה המערכת המסורתית של הקהילות להתמודד עם המשברים וקרסה, נותרו האלמנות כמעט חסרות כול. מכיוון שלמרבת האלמנות לא היו בני משפחה שיכלו לתמוך בהן תמיכה פיזית ולהציע קורת גג או מזון וגם לא תמיכה רגשית וחברתית, אחת הדרכים היחידות שהיו זמינות להן למצוא מרגוע לנפשן ולהפיג את הבדידות הייתה ליצור לעצמן חברה חלופית: רשתות חברתיות לא רשמיות ולא קבועות (ולכן גם כמעט לא מתועדות) כדי לסייע לעצמן ולחברותיהן. אפשר לשער שכך היה בקרב האלמנות שהתגררו יחד, עמדו יחד בתורים בבתי התמחויו כדי

78. הירשפלד, תרע"ט, עמ' 80-81.

79. לופטה, 1996, ובייחוד עמ' 166-169; לופטה, 1987. למבט על ראו עמ' 1-9.

80. המחקר על רשתות חברתיות רחב מאוד, ולא כאן המקום להרחיב. לדוגמה ראו: שרפ, 1999; הייגן, 1998; דיון מסכם אצל בן יעקב, תשע"ג, עמ' 25-28.

81. ראיון, 2003, עמ' 78-81.

82. הייגן, 1998.

83. בן יעקב, תשע"ג, עמ' 28-38.

לקבל מזון ועבדו יחד בבתי המלאכה שהוקמו בשבילן. רשימות של חלוקת כסף לעניים מצביעות על אלמנות שהתגוררו יחד בחדרים משותפים, בבתי מחסה קהילתיים ובדירות פרטיות.⁸⁴ אלמנות שהתגוררו בחדרים בחסות הקהילה הסמוכים לבתי הכנסת שאבו כוחות לא רק מקרבתן האישית לספרי התורה ומן האווירה הרחנית בבית הכנסת אלא גם מהווי הנשים ומהחברויות שנוצרו בחדרים הקטנים האלה על אף המצוקה הכלכלית והפיזית.⁸⁵ הן לא נזנחו לבדן.

למרות הקושי לתעד סיוע הדדי כזה, לעומת תיעוד הסיוע הרשמי של ועדות וארגונים שקמו ביישוב, הוא היה 'אמיתי' לא פחות וחשוב לא פחות לתמיכת הנזקקות כשניצבו בפני משברים. במקרי חירום היה מי שיעניק להן לפחות יחס חברי ורגשי, אם לא אוכל, תרופות או חימום.⁸⁶ נראה שסיוע כזה היה מרכיב חיוני בחייהן של האלמנות בארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה כמו לאלמנות בערי ארצות הברית באמצע המאה ה-20, שלופטה מתארת.

נשים בקהילות המסורתיות של ארץ ישראל פעלו בארגוני הנשים שהתפתחו עוד טרם המלחמה, כגון 'עזרת נשים', 'עזר יולדות' ו'אגודת נשים',⁸⁷ אך המלחמה זירזה את פעילותן ונפתחו בפניהן אפשרויות במרחב הציבורי, אם כי אפשרויות אלו לא הצליחו לעמוד בפרץ עם צמצום מקורות המימון.⁸⁸ פעילות התנדבותית היא תחום פעילות מסורתי לנשים, רובה קשור לאופי הביתי ולאופי הנשי המסורתי והיא מתמקדת בטיפול בחולים ובנזקקים ונועדה לחזק את התא המשפחתי המסורתי ולתרום בכך ליציבות הקהילות,⁸⁹ אך כבר מראשית

84. "רשימת אלמנות מערביים הדרים בבתי מחסה [...]", ללא תאריך [תרע"ו], אהע"י, הישוב הישן, עת המערבים, תיק 274/60. לדיון על רשימות כאלה במפקדי מונטפיורי במאה ה-19 ראו: בן יעקב, תשע"ג, עמ' 32-34.

85. יהושע, 1976, עמ' 150. לדיון על סידורי מגורים של אלמנות עניות בירושלים ראו: בן יעקב, 2012, עמ' 42-44; בהקשר של רשתות חברתיות ראו בן יעקב, תשע"ג, עמ' 30-34. שילה, 2008, עמ' 11, מזכירה סידורים דומים בחוגים הציוניים בעת המלחמה. לדיון השוואתי מרתק על מגוון צורות של עזרה וסיוע לנזקקים, בעיקר לזקנים, לאורך הדורות בחברות שונות ראו את עבודתם חשובה של הורדן וסמית, 1998.

86. "social companionship and assurance of emergency assistance" (לופטה, 1996, עמ' 166).

87. על פעילותן של נשים בירושלים בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 ראו: גרייבסקי, תרפ"ט (על 'עזר יולדות', לדוגמה, ראו שם, עמ' 72-77, על פי שמות הנשים שפעלו בארגון; על 'חברת עזרת נשים' ראו שם, עמ' 16-18 ובעוד מקומות); שילה, תשס"ב, עמ' 152-170.

88. על שנות המלחמה ראו: שילה, 2008; אילון, 2014, עמ' 72-77. חשוב להוסיף כי המחקר על נשים בכלל ובעולם היהודי בפרט מראה שמצוקות כלכליות ומלחמות אפשרו ואף התירו ניידות יתר ופעילות במרחב הציבורי שלא הייתה מקובלת בימים רגילים.

89. במשפחה המסורתית היה מעמד האלמנה מורכב: מחד גיסא היא הייתה לאם המשפחה המכובדת (matriarch), ומאידך גיסא לעיתים מצאה את עצמה דחוייה ובלתי רצויה בחברה ואף במשפחה. בחברות

ימי המלחמה כמעט שלא היה תא משפחתי שלם לחזק. הרשתות החברתיות היו שונות באופיין ובמהותן מפעילות ההתנדבות של ארגוני הנשים ושל הארגונים הפילנתרופיים. לא הייתה מגמה חברתית לרשתות החברתיות, והן לא קראו תיגר על ארגונים קיימים או על מערכות קיימות אלא שאפו לספק סיוע הדדי אישי ופרטי, אם כי ודאי נעזרו בכל אפיק אפשרי של עזרה, כולל מאנשים פרטיים ומארגונים קהילתיים ויישוביים.

אומנם הקולות של הנשים העניות עצמן חסרים: הן לא הניחו אחריהן מכתבים או יומנים, אך דרך מעשיהן ובאמצעות דפוסים של התנהגות חברתית אפשר לנסות להשיב על כמה שאלות. לשאלה מהיכן נבע כוח ההישרדות של נשים בעת המלחמה אפשר למצוא תשובה בכוחות הפנימיים של הנשים עצמן ובכוח ההתחברות ביניהן ברשתות חברתיות. ללא פרנסה ומקורות מימון, ללא אוכל וללא משפחה פיתחו נשים רבות אסטרטגיה מותאמת להן להתמודד עם הנסיבות הפיזיות המחרידות ועם הלחץ הנפשי האדיר של המשבר המתמשך באמצעות רשתות חברתיות בלתי רשמיות. הן לא נכנעו במאבקהן לשרוד אלא פיתחו חוסן ועצמאות, אף כי מוגבלים עד מאוד בשל מחסור במשאבים חומריים. נשים בקהילות מסורתיות בערי הקודש בחרו בערוצים שאפשרו להן לשמור על אורח חייהן הדתי בקהילה ועל הביטויים המוכרים מדורי דורות של חמלה ושל עזרה לזולת, ובו בזמן לעצב אסטרטגיות המעניקות פתרון מעשי, ולו חלקי, למצוקות הזמן במציאות המשתנה.

מן המקרה הנדון עולה כי הרשתות החברתיות לא היו 'מסורתיות' או 'מודרניות' וגם לא 'מזרחיות' או 'מערביות' אלא אסטרטגיית הישרדות שייצרו הנשים עקב חוויותיהן האישיות, והן היו מותאמות לצורכיהן במציאות של מלחמה בארץ ישראל. מעל הכול עמדו הנשים בייסורי המלחמה בזכות התפיסה של קדושת החיים דווקא בארץ ישראל והמצווה שבישיבתה, כמו בדורות קודמים.⁹⁰ הכוחות הפנימיים של כל אחת לחיות – לבדן ובתמיכת הרשתות החברתיות – ושליחותן בעם ישראל העניקו להן סיכוי, ואפילו קלוש, להתמודד עם המצוקה המתמשכת ועם משברי המלחמה בכל חזיתות החיים.

אפשר למצוא רמזים לחוסן הנשים בתיאוריו הגרפיים של הירשפלד, המתאר את התמודדותן עם הרעב: הן סירבו להיכנע, ובאמצעים הדלים שעמדו לרשותן המשיכו להיאבק. חשיפת

מסורתיות, יהודיות ולא־יהודיות, האלמנט נחשבות למסכנות את יציבות החברה: הן יצאו מהאפוטרופוסות של אבותיהן ושל בעליהן, ובפעם הראשונה הן עומדות ברשות עצמן. לדין בנושא ראו: למדן, תשנ"ו, עמ' 158-160; שרף, 1999, עמ' 220-239; בן יעקב, תשס"ה, עמ' 194-195.

90. בן יעקב, "בנות פלטין של מלך", טעם החיים של נשים ספרדיות־מזרחיות בארץ ישראל [בהכנה].

חוויותיהן של נשים עניות, שרובן חיו בגפן, ומאבקייהן במצוקה ובמשברי המלחמה בארץ מנסה למלא חלל בחקר המלחמה הגדולה ולתרום להבנת המהות של המלחמה. ארץ ישראל היא מקרה בוחן ייחודי הן בשל שיעור הנשים הגבוה באוכלוסייה ומספר האלמנות שבה, הן בשל מקומו הייחודי של היישוב בחיי העם כולו. נשים אלה, בשוליים החלשים של החברה, ספגו את מהלומות המלחמה על בשרן ועל בשר ילדיהן, וקורותיהן מעוררים שאלות על החברה כולה ועל החברה היהודית המסורתית בפרט ותגובותיה למצוקות המלחמה.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- אילון, תשע"ד
 העולם הראשונה ולאחריה – סיפורו של 'משרד התומים בארץ ישראל', **היסטוריה** 33 (תשע"ד), עמ' 95-116.
- אילון, 2014
 א' אילון, "מבקרות יתומים בירושלים", **זמנים** 126 (2014), עמ' 72-83.
- אליאב, תשמ"ו
 מ' אליאב, **בחסות ממלכת אוסטריה, 1849-1917**, ירושלים תשמ"ו.
- אליאב, תשנ"א
 מ' אליאב (עורך), **במצור ובמצוק: ארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה**, ירושלים תשנ"א.
- אלמליח, תרפ"ח-תרפ"ט
 א' אלמליח, **ארץ ישראל וסוריה בימי מלחמת העולם**, א-ב, ירושלים תרפ"ח-תרפ"ט.
- אלרואי, תשס"ט
 ג' אלרואי, "נשים עזובות בשלהי התקופה העות'מאנית וראשית המנדט", **ישראל** 15 (תשס"ט), עמ' 93-116.
- אלרואי, תשע"ג
 ג' אלרואי, "זנות וסחר נשים בארץ ישראל בראשית המאה ה-20", א' הרצוג וא' שדמי (עורכות), **בשר ודמים; זנות, סחר בנשים ופורנוגרפיה בישראל**, חיפה תשע"ג, עמ' 73-88.
- אפרתי, 1991
 נ' אפרתי, "אליעזר ז' הופיין – פועלו ומעמדו בקרב הנהגת היישוב בתקופת המלחמה ולאחריה", מ' אליאב (עורך), **במצור ובמצוק: ארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה**, ירושלים תשנ"א, עמ' 84-96.
- אפרתי, תשנ"א
 נ' אפרתי, **ממשבר לתקווה: היישוב היהודי בארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה**, ירושלים תשנ"א.
- אהע"י
 הארכיון ההיסטורי של עיריית ירושלים.

- בן-אריה, תשל"ט
 י' בן-אריה, **עיר בראי תקופה, ב: ירושלים החדשה בראשיתה**, ירושלים תשל"ט.
- בן יעקב, 2004
 M. Ben Ya'akov, "Aliyah in the Lives of North African Jewish Widows: The Realization of a Dream or a Solution to a Problem?", *Nashim* 8 (2004), pp. 5–24.
- בן יעקב, תשס"ה
 מ' בן יעקב, "שינוי מקום – שינוי מעמד: עולות מצפון אפריקה בארץ ישראל", ט' כהן וש' רגב (עורכים), **אשה במזרח – אשה ממזרח: סיפורה של היהודייה בת המזרח**, רמת גן תשס"ה, עמ' 193–205.
- בן יעקב, 2012
 M. Ben Ya'akov, "Space and Place: North African Women in 19th Century Jerusalem", *Journal of Women of the Middle East and the Islamic World* 10 (2012), pp. 37–58.
- בן יעקב, תשע"ג
 מ' בן יעקב, "הדרה משולשת: אלמנה, עולה ומוגרבית, בשולי החברה היהודית בארץ ישראל במאה הי"ט", פ' מורגטלמן וי' עצמון (עורכות), **נשים מהגרות בישראל**, ירושלים תשע"ג, עמ' 23–42.
- בצלאל, תשמ"ט
 י' בצלאל, "על ייחודו של 'החרות' (תרס"ט-תרע"ה) ועל חיים בן-עטר כעורכו", **פעמים** 40 (תשמ"ט), עמ' 121–155.
- בראל, תשע"א
 ד' בראל, **רוח רעה: הכולרה והתפתחות הרפואה בשלהי התקופה העות'מאנית**, ירושלים תשע"א.
- בראל וגרינברג, תשס"ז
 ד' בראל וז' גרינברג, "חולי וכולרה בטבריה במלחמת העולם הראשונה", **קתדרה** 120 (תשס"ז), עמ' 161–182.
- ברטל, תשנ"ד
 י' ברטל, "על דמותה הרב-עדתית של החברה היהודית בירושלים במאה הי"ט", **פעמים** 57 (תשנ"ד), עמ' 114–124.
- ברנשטיין, תשס"ח
 ד' ברנשטיין, **נשים בשוליים: מגדר ולאומיות בתל אביב המנדטורית**, ירושלים תשס"ח.
- גרייבסקי, תרפ"ט
 פ' גרייבסקי, **בנות ציון ירושלים**, ירושלים תרפ"ט [הדפסה חדשה, ירושלים תש"ס].
- גרייזל, 1999
 S. Grayzel, *Women's Identities at War: Gender, Motherhood and Politics in Britain and France during the First World War*, Chapel Hill, NC, 1999.
- גרייזל, 2002
 S. Grayzel, *Women and the First World War*, London & New York 2002.

- ז' גרינברג, "ממה מתו תושבי ירושלים בתקופת מלחמת העולם הראשונה?", **קתדרה** 165 (תשע"ח), עמ' 129-160.
- J. Granick, "Waging Relief: The Politics and Logistics of American Jewish War Relief in Europe and the Near East (1914–1918)", *First World War Studies* 5, 1 (2014), pp. 55–68.
- H. Dudman & R. Kark, *The American Colony: Scenes from a Jerusalem Saga*, Jerusalem 1998.
- ע' דולב, "הסיוע הרפואי במלחמת העולם הראשונה", ע' פימנטל וא' שילר (עורכים), **ארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה: המערכה בנגב ובסיני (אריאל 167)**, ירושלים תשס"ה, עמ' 52-57.
- נ' דרויאן ובן יעקב, "יהודי ארצות האיסלאם בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית", י' קולת (עורך), **תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה: התקופה העות'מאנית**, חלק ב, ירושלים תשס"ג, עמ' 211-278.
- S. Hadawi, "Sodomy, Locust and Cholera: A Jerusalem Witness", *Jerusalem Quarterly* 53 (2013), pp. 7–27.
- E. S. Hoofien, *Report of Mr. S. Hoofien to the Joint Distribution Committee of the American Funds for Jewish War Sufferers, New York, concerning Relief Work in Palestine from August 1st, 1917 to May 31st, 1918*, New York 1918 [reprint, New York 1977].
- P. Horden & R. Smith, *The Locus of Care, Families, Communities, Institutions and the Provision of Welfare since Antiquity*, London 1998.
- J. M. Hagan, "Social Networks, Gender, and Immigrant Incorporation: Resources and Constraints", *American Sociological Review* 63, 1 (1998), pp. 55–67.
- M. Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I*, Cambridge 2004.
- צ' הירשפלד, "ירושלים", **הארץ והעבודה** ה (שבט תרע"ט), עמ' 80-82.
- גרינברג, תשע"ח
- גרניק, 2014
- דדמן וקרק, 1998
- דולב, תשס"ה
- דרויאן ובן יעקב, תשס"ג
- הדאווי, 2013
- הופיין, 1918
- הורדן וסמית, 1998
- הייגן, 1998
- הילי, 2004
- הירשפלד, תרע"ט

- הכהן, תרע"ח
מ' בן הלל הכהן, **מלחמת העמים**, א, ירושלים תרע"ח [מודפס
מחדש: תשמ"א-תשמ"ח].
הכהן, תש"ל
המשרד הא"י,
תרע"ח-תרע"ט
ויכרת, 2014-2013
S. Wichhart, "The 1915 Locust Plague in Palestine",
Jerusalem Quarterly 56-57 (2013-2014), pp. 29-39
J.M. Winter & A. Prost, *The Great War in History: Debates
and Controversies, 1914 to the Present*, Cambridge 2005
וינטר ופרוסט, 2005
ונגר, 1989
B. S. Wenger, "Jewish Women and Voluntarism: Beyond
the Myth of Enablers", *American Jewish History* 79, 1
(1989), pp. 16-36.
וסטר, 1950
B. Spafford Vester, *Our Jerusalem: An American Family in
the Holy City, 1881-1949*, Beirut 1950 [reprint, Jerusalem
1988].
יהושע, 1976
י' יהושע, **ספורו של הבית הספרדי ברובע היהודי בעיר
העתיקה של ירושלים**, ירושלים 1976.
יעקבסון, 2011
A. Jacobson, *From Empire to Empire: Jerusalem between
Ottoman and British Rule*, Syracuse, NY 2011.
יעקבסון, 2013
A. Jacobson, "American 'Welfare Politics': American
Involvement in Jerusalem during World War I", *Israel
Studies* 18, 1 (2013), pp. 56-76.
ליון, 1972
A. L. Levin, *Dare to Be Different: A Biography of Louis
H. Levin of Baltimore, A Pioneer in Jewish Social Service*,
New York 1972.
לונץ, תרנ"ה-תרע"ו
א"מ לונץ (עורך), **לוח ארץ ישראל** 21-20, ירושלים
תרנ"ה-תרע"ו.
לופטה, 1987
H. Z. Lopata, "Widowhood: World Perspectives on Support
Systems", in *Widows, I: The Middle East, Asia and the
Pacific*, Durham 1987, pp. 1-9.
לופטה, 1996
H. Z. Lopata, *Current Widowhood: Myths and Realities*,
Thousand Oaks 1996.
ליבוביץ, תשי"ג
צ' ליבוביץ, **בעליה ובבניה: זכרונות ומסות**, ירושלים תשי"ג.

- למדן, תשנ"ו
 עם בפני עצמן: נשים יהודיות בארץ ישראל סוריה
 ומצרים במאה השש־עשרה, תל אביב תשנ"ו.
- L. Larson & J. Whiting, "Jerusalem's Locust Plague, Being
 a Description of the Recent Locust Influx into Palestine,
 and Comparing Same with Ancient Locust Invasions as
 Narrated in the Old World's History Book, the Bible",
National Geographic Magazine 28, 6 (December 1915),
 pp. 511–551. 1915 לרסון ווייטינג,
- B. Melman (ed.), *Borderlines, Genders, and Identities in
 War and Peace, 1870–1930*, New York & London 1998. מלמן, 1998א
- B. Melman, "Re-Generation: Nation and the Construction
 of Gender in Peace and War—Palestine Jews, 1900–1918",
 in: B. Melman (ed.), *Borderlines, Genders, and Identities
 in War and Peace, 1870–1930*, New York & London 1998,
 pp. 121–140. מלמן, 1998ב
- M. McCune, "*The Whole Wide World, without Limits!*"
*International Relief, Gender Politics, and American Jewish
 Women, 1893–1930*, Detroit 2005. מקיון, 2005
- R. Storrs, *Orientations*, London 1937. סטורס, 1937
- S. Seikaly, "Unequal Fortunes: the Arabs of Palestine and
 the Jews during World War I", in: W. al-Qadi (ed.), *Studia
 Arabica et Islamica*, Beirut 1981, pp. 399–405. סייקאלי, 1981
- E. B. Simmons, *Hadassah and the Zionist Project*, Lanham,
 MD, 2006. סמונס, 2006
- Z. J. Foster, "The 1915 Locust Attack in Syria and Palestine
 and Its Role in the Famine during the First World War",
Middle Eastern Studies 51, 3 (2015), pp. 370–394. פוסטר, 2015
- C. Carenen, "Zionism and American Jewish Relief Efforts
 in Palestine During World War I", *The American Jewish
 Archives Journal* 69, 2 (2017), pp. 1–28. קארנן, 2017
- י' קלויזנר, "פעילות ועד העזרה בווינה למען הישוב בארץ בימי
 מלחמת־העולם הראשונה", **שלם** א (תשל"ד), עמ' 501–523. קלויזנר, תשל"ד

- L. Ryan, "Moving Spaces and Changing Places: Irish Women's Memories of Emigration to Britain in the 1930s", *Journal of Ethnic and Migration Studies* 29, 1 (2003), pp. 67–82. ראיין, 2003
- ש' רובנשטיין וצ' שילוני, **פעולת ועדת החטים הכללית של ירושלים במלחמת העולם הראשונה: דו"ח הכתוב בצרפתית, שהוגש ב־15.5.1917, ע"י ראש 'ועדת החטים של ירושלים', קולונל זכי ביי, לג'מאל פשה, על תקופת פעולתה של הוועדה, ירושלים 2005.** רובנשטיין ושילוני, 2005
- ל' רוזנברג־פרידמן, **מהפכניות בעל כורחן: נשים ומגדר בציונות הדתית בתקופת היישוב, ירושלים תשס"ה.** רוזנברג־פרידמן, תשס"ה
- M. Roper, *The Secret Battle: Emotional Survival in the Great War*; Manchester 2009. רופר, 2009
- M. Shilo, "Women as Victims of War: The British Conquest (1917) and the Blight of Prostitution in the Holy City", *Nashim* 6 (2003), pp. 72–83. שילה, 2003
- מ' שילה, **נסיכה או שבויה? החוויה הנשית של היישוב הישן בירושלים 1840-1914, חיפה תשס"ב.** שילה, תשס"ב
- מ' שילה, "זנותן של בנות ירושלים במוצאי מלחמת העולם הראשונה – מבט גברי ומבט נשי", **ירושלים וארץ ישראל 1** (תשס"ד), עמ' 173-196. שילה, תשס"ד
- M. Shilo, "The First World War: An Arena for the Empowerment of Women in the Jewish Community in Palestine", *Journal of Modern Jewish Studies* 7, 1 (2008), pp. 1–15. שילה, 2008
- צ' שילוני, "תמורות בהנהגה היהודית בירושלים בתקופת מלחמת העולם הראשונה", **קתדרה** 35 (תשמ"ה), עמ' 59-90. שילוני, תשמ"ה
- צ' שילוני, "הדלדול באוכלוסייה היהודית בירושלים בתקופת מלחמת העולם הראשונה", **י' בן־אריה, י' בן־ארצי וח' גורן (עורכים), מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית־יישובית של ארץ ישראל, א, ירושלים תשמ"ח, עמ' 128-151.** שילוני, תשמ"ח

- שילוני, תשנ"א
צ' שילוני, "השירות הרפואי ובתי החולים בירושלים בתקופת המלחמה", מ' אליאב (עורך), **במצור ובמצוק: ארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה**, ירושלים תשנ"א, עמ' 61-83 [הודפס מחדש אצל י' צ'רני וע' פימנטל (עורכים), **ירושלים במלחמת העולם הראשונה: הכנס השנתי העשירי**, ירושלים 2012, עמ' 70-92].
- שילוני, 1993
Z. Shilony, "Ashkenazi Jewish Almshouses in Jerusalem", *Journal of Cultural Geography* 14, 1 (1993), pp. 35-48.
- שילכר, 1992
L. Schatkowski Schilcher, "The Famine of 1915-1918 in Greater Syria", in: J. P. Spagnolo (ed.), *Problems of the Modern Middle East in Historical Perspective: Essays in Honour of Albert Hourani*, Reading, NY, 1992, pp. 229-258.
- שלוש, תרצ"א
י"א שלוש, **פרשת חיי: 1870-1930**, תל אביב תרצ"א.
- שמברה, 1997
S. Chambré, "Philanthropy", in: P. E. Hyman & D. Dash Moore (eds.), *Jewish Women in American, An Historical Encyclopedia*, II, New York & London 1997, pp. 1049-1053.
- שמלץ, תשל"ז
ע' שמלץ, "קווים מיוחדים בדימוגרפיה של יהודי ירושלים במאה התשע-עשרה", מ' פרידמן, ב"צ יהושע וי' טובי (עורכים), **פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים**, ב, ירושלים תשל"ז, עמ' 52-76.
- שמלץ, תשנ"א
ע' שמלץ, "התמעטות אוכלוסיית ארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה", מ' אליאב (עורך), **במצור ובמצוק: ארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה**, ירושלים תשנ"א, עמ' 17-47.
- שמלץ, תשנ"ג
ע' שמלץ, "בעיות מושגיות במחקר של עדות ישראל", **פעמים** 56 (תשנ"ג), עמ' 125-139.
- שנקולבסקי, תשע"ח
ז' שנקולבסקי, "ילדים וילדות ביישוב היהודי בארץ ישראל בזמן מלחמת העולם הראשונה", **קתדרה** 165 (תשע"ח), עמ' 67-98.
- שרפ, 1999
P. Sharpe, "Survival Strategies and Stories: Poor Widows and Widowers in Early Industrial England," in: S. Cavallo & L. Warner (eds.), *Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*, London 1999, pp. 220-239.

- תדהר, 1958, ד' תדהר, "רחל עטיה", **אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו**,
13, תל אביב 1958, עמ' 4231-4232.
- S. Tamari, "The Short Life of Private Ihsan, Jerusalem
1915", *Jerusalem Quarterly* 30 (2007), pp. 26-58. תמארי, 2007
- ס' תמארי, **שנת הארבה: יומנו של החייל אחסאן אלתורג'מאן**,
פלסטיני בצבא עות'מאני 1915-1916, מתרגם עדו כהן,
ירושלים תשע"ט. תמארי, תשע"ט

